

‘Zichtbaar maken wat ontbreekt’

Over poëzie voor de Eenzame uitvaart

Lizet Duyvendak, Open Universiteit

Samenvatting

Sinds een aantal jaren groeit het genre van de Nederlandstalige gelegenheidspoëzie, vooral door de benoeming van Dichters des Vaderlands en van Stadsdichters. Een bijzondere vorm van gelegenheidspoëzie zijn de gedichten die sinds 2002 ter gelegenheid van een Eenzame uitvaart worden geschreven. Een Eenzame uitvaart is een begrafenis of crematie die niet door familie, vrienden of bekenden wordt bijgewoond, alleen door enkele dragers en twee medewerkers van de Sociale Dienst. Dichters schrijven ter gelegenheid van zo’n begrafenis of crematie een gedicht en dragen dat voor tijdens de ceremonie.

Dit artikel beschrijft de Eenzame uitvaart als dichtertlijk en maatschappelijk project in Nederland en Vlaanderen en de beweegredenen van dichters om gedichten voor onbekende doden te schrijven, en vergelijkt deze gedichten met ‘gewone’ rouwpoëzie en met andere gelegenheidspoëzie. De poëzie van de Eenzame uitvaart past in de hedendaagse zoektocht naar de maatschappelijke relevantie van literatuur.

Abstract

In November 2002, poet and visual artist F. Starik started the project ‘The Lonely Funeral’ in Amsterdam. On behalf of the city, he wanted to lighten up the so-called Lonely funeral with a poem. A ‘Lonely Funeral’ is defined as a burial or cremation service attended by no one other than a few pallbearers and one or two Social Service workers.

This article describes ‘The Lonely Funeral’ as a poetical and social project in Flanders and the Netherlands and explains the motives of poets writing poems for unknown deceased. This poetry is compared with other funeral poetry and other occasional poetry. The Lonely Funeral poems are examples of useful art, which fit in the contemporary quest for socially relevant literature.

e-mail
lizet.duyvendak
@ou.nl

1. GELEGENHEIDSPOEÏZIE

Sinds een aantal jaren zien we in de Nederlandstalige poëzie een groei van het genre van de gelegenheidspoëzie. Gelegenheidsgedichten zijn in alle perioden van de literatuurgeschiedenis geschreven ter gelegenheid van een bepaalde gebeurtenis of over zaken waarbij en over personen bij wie de dichter persoonlijk of als vertegenwoordiger van een gemeenschap direct betrokken was. Geboorte, huwelijk en overlijden worden vaak aangegrepen voor het vervaardigen van dit soort gelegenheidspoëzie.¹ De gelegenheidspoëzie kreeg volgens het *Algemeen letterkundig lexicon* een nieuwe impuls door de benoeming van de Dichter des Vaderlands en van Stadsdichters, die onder meer geacht worden belangrijke evenementen van poëtisch commentaar te voorzien.² Er verschijnen gedichten op gebouwen in de stad, en Dichters des Vaderlands publiceren poëzie over maatschappelijke vraagstukken in kranten. In 2013 waren er volgens een inventarisatie van Poëziecentrum Gent stadsdichters in meer dan tachtig steden en dorpen in Nederland en zestig in Vlaanderen, die reageerden op actuele kwesties in hun gemeenten.³

Een bijzondere vorm van gelegenheidspoëzie zijn de gedichten die ter gelegenheid van een Eenzame uitvaart worden geschreven. Onder een Eenzame uitvaart wordt verstaan een begrafenis of crematie die niet door familie, vrienden of bekenden wordt bijgewoond, alleen door enkele dragers en een of twee medewerkers van de Sociale Dienst. Dichters schrijven ter gelegenheid van zo'n begrafenis of crematie een gedicht.

De poëzie van de Eenzame uitvaart, door dichter en beeldend kunstenaar F. Starik – initiator van de Eenzame uitvaart in Amsterdam – ‘nuttige’ kunst genoemd, past in de zoektocht naar maatschappelijke urgentie in de Nederlandse literatuur die door Thomas Vaessens in 2009 in zijn *De revanche van de roman* voor proza werd beschreven.⁴ Volgens Vaessens namen romanschrijvers steeds meer afstand van het elitaire intellectualisme of juist het vrijblijvende postmoderne spel van de late twintigste eeuw en zijn ze op zoek naar maatschappelijke urgentie in hun werk. Nog veel meer dan proza werd poëzie geassocieerd met de autonomistische literatuuropvatting: gedichten zijn dingen van taal, die buiten de werkelijkheid van de dichter staan. Poëzie

¹ <https://www.dbnl.org/tekst/bork001lett01_01/bork001lett01_01_0008.php#g023> [28-2-2020]

² <https://www.dbnl.org/tekst/dela012alge01_01/dela012alge01_01_03506.php> [5-3-2020]

³ <https://www.poeziecentrum.be/sites/default/files/upload/lijst_stadsdichters_101213.pdf> [28-2-2020] Recentere cijfers dan deze zijn er bij mijn weten niet.

⁴ Zie ook de lezing van Bram Lambrecht tijdens het Comenius Colloquium 2019 in Bratislava, die de revanche van de poëzie overigens ter discussie stelt.

werd volgens Vaessens over het algemeen gezien als iets dat vooral voor een kleine groep van ingewijden werd geschreven (Vaessens, 2006, p. 27-46). Maar we zien ook hier een verandering. De poëzie treedt sinds eind twintigste eeuw steeds meer ‘buiten het boek’ en krijgt daarmee een ruimer bereik.⁵ Deze veranderingen in de manier waarop poëzie functioneert en zich manifesteert, hebben te maken met een veranderende opvatting over wat poëzie moet zijn en kan betekenen: een afzwakking van de autonomistische poëtica, ten gunste van poëzie als sociale praktijk.

Starik zag ‘de Eenzame uitvaart’ als een ‘sociale sculptuur’ (Starik, 2005, p. 23-24). Dit begrip ontleende hij aan de Duitse beeldend kunstenaar Joseph Beuys: een gebeurtenis tussen mensen onderling, veroorzaakt door een kunstenaar. De ‘sculptuur’ ontstaat tussen de dichter, de dode en de enkele aanwezigen. Naast een verontrustend tijdsbeeld documenteert ‘de Eenzame uitvaart’ vooral hoe dichters zich tot de anonieme dood verhouden en zich daarmee proberen te verstaan (Starik, 2005, p. 24). Starik noemde het project ‘een langzaam kunstwerk’, waarbij iedere dode een nieuw hoofdstuk schrijft in het grote boek van de vergetelheid. Volgens dichter Joke van Leeuwen, die in 2009 als Stadsdichter van Antwerpen de eerste Antwerpse Eenzame uitvaart begeleidde, vormen al die gedichten op de website van ‘de Eenzame uitvaart’ met elkaar een klein monument: ‘Het is allemaal poëzie over mens zijn van mensen die misschien moeite hadden om het leven vorm te geven’. (Van Haselt e.a., 2017, p. 69)

In dit artikel komen na een korte beschrijving van de Eenzame uitvaart als dichterslijk en maatschappelijk project de volgende vragen aan de orde. Dichters schrijven een gedicht voor een onbekende overledene, iemand die in meerdere opzichten ‘niet gekend’ is. Wat zijn dat voor gedichten en in hoeverre ressembleren ze onder ‘gewone’ rouwpoëzie? Wat beweegt dichters om dit soort gelegenheidspoëzie voor onbekenden te schrijven en wat zegt de Eenzame uitvaart-poëzie over de poëzie van het nieuwe millennium?

⁵ *Spiegel der letteren* publiceerde in 2017 een themanummer over literatuur ‘buiten het boek’. Hierin wordt ingegaan op verschillende vormen van *non-books*: straatpoëzie, kaarten en kussenslopen, centsprenten etc.

Volgens Kila van der Starre is poëzie voor volwassenen in Nederland vooral een sociaal fenomeen dat collectief ervaren wordt. De manier waarop de meeste Nederlanders poëzie ervaren is tijdens een huwelijk of uitvaart, in mondelinge of geschreven vorm. Zie *Poëzie in Nederland. Een onderzoek naar hoe vaak en op welke manieren volwassenen in Nederland in aanraking komen met poëzie*. Amsterdam: Stichting Lezen 2017, p. 13. <<https://www.lezen.nl/sites/default/files/Po%C3%ABzie%20in%20Nederland.pdf>> [28-2-2020]

Zie ook Jeroen Dera, Sarah Posman en Kila van der Starre (red.) (2016). *Dichters van het nieuwe millennium. Nederlandse en Vlaamse poëzie in de 21^e eeuw*. Nijmegen: Vantilt.

2. DE EENZAME UITVAART

In november 2002 startte F. Starik in Amsterdam ‘de Eenzame uitvaart’, naar een idee van de toenmalige Groningse stadsdichter Bart F.M. Droog. Droog bedacht bij zijn aanstelling als stadsdichter in 2002 om, namens de stad, de zogenaamde Eenzame uitvaart met een gedicht te verlichten. Het gaat hier om de uitvaart van de zogenoemde ‘sans papiers et sans familles’: vereenzaamde en verwaarloosde ouderen, verslaafden, dronkaards, bolletjesslikkers, zwerwers en illegalen. Starik wist de gemeente Amsterdam en het Lettererenfonds voor zijn plan te winnen. Sinds de start in november 2002 tot en met november 2019 zijn er in Amsterdam 246 Eenzame uitvaarten verzorgd waarbij een dichter aanwezig was. Vanaf het begin heeft Starik naar eigen zeggen de ‘fine fleur van de dichtkunst’ benaderd om mee te werken aan de Eenzame uitvaarten (Starik, 2005, p. 17). ‘De inzet van dichters van bewezen kwaliteit’ was belangrijk voor het aanzien (en de financiering) van het project (Starik, 2019, p. 8).

Het voorbeeld van Groningen en Amsterdam werd op allerlei plaatsen overgenomen. De website van de Nederlandse Stichting ‘de Eenzame uitvaart’ vermeldt naast Amsterdam, Antwerpen, Leuven en Utrecht ook Rotterdam, Den Haag, Zaanstad, Hengelo, Arnhem, en Groningen als plaatsen waar dichters bijdragen aan Eenzame uitvaarten.⁶ Ook stadsdichters van andere plaatsen die niet op deze website vermeld staan, bijvoorbeeld Nijmegen, rekenen inmiddels het meewerken aan Eenzame uitvaarten tot hun taak.⁷

Over de overledenen is vaak zeer weinig bekend, soms niet eens een naam of land van herkomst. Dichters schrijven op basis van die schaarse informatie toch een zo persoonlijk mogelijk gedicht. Ze worden betaald voor dit werk, net als de dragers. ‘Ze komen niet uit naastenliefde of van de kerk, maar namens de gemeenschap afscheid nemen, de maatschappij, de samenleving, waar wij dus niet samen in leefden.’ (Starik, 2005, p. 18)

De taak van de dichter is volgens Starik dienstbaar en delicaat: ‘de dichter staat in het gezelschap van de dragers en medewerkers van de Sociale Dienst in het niets te praten. Hij is de familie niet. Hij kan de vriendschap niet vervangen. De dichter brengt een saluut aan iemand die hij nooit heeft gekend, noch zal leren kennen. Aan iemand die niemand meer zal leren kennen.’ (Starik, 2005, p 8).

⁶ <<http://www.eenzameuitvaart.nl/de-stichting/>> [28-2-2020]

⁷ <<https://www.gelderlander.nl/nijmegen-e-o/niemand-op-je-begrafenis-behalve-de-stadsdichter~ab5a0c32/>> [21-6-2019]

Als start van het project dichtte hij:

N.N

Iedereen kent ze: de grauwe ruiten
die als doffe ogen in de gevels hangen
de gesloten leden, de moeie lappen
waarachter onzichtbare mensen wonen.

Iedereen kent ze: de onzichtbare mensen
die op banken en bedden liggen, achter
deuren zonder naam erop, iedereen kent ze
de deuren, de ramen, niet de mensen.

(Starik, 2005, p. 3).

Toen de Amsterdamse Eenzame uitvaart tien jaar bestond schreef Starik over een ‘schier eindeloze stoet gedichten, telkens nieuwe woorden, voor telkens een nieuwe dode geschreven, telkens opnieuw werd in de week voorafgaand aan een uitvaart intensief over een dode nagedacht, werd hem of haar een verhaal teruggegeven, telkens opnieuw dat minimale gebaar van liefde, van beschaving.’⁸

‘De Eenzame uitvaart’ kon al snel op veel belangstelling van de pers rekenen. Die werd echter verre gehouden van de begrafenis zelf, om kiesheidsredenen. Starik wilde geen deel uit gaan maken van de exhibitionistische media-rouwcultuur van zijn tijd: als voorbeeld hiervan noemde hij de collectieve rouw rondom bekende personen als André Hazes en Lady Di. Die publieke belangstelling voor ‘de Eenzame uitvaart’ past overigens helemaal in de door Bram Lambrecht met behulp van het werk van de Britse socioloog Tony Walter beschreven *revival of death* en postmoderne rouw in de westerse cultuur van de late twintigste en vroege eenentwintigste eeuw. Tot het einde van de twintigste eeuw was het rouwen een persoonlijk en psychologisch proces en was de dood uit de publieke ruimte verbannen. Vanaf de jaren negentig van de twintigste eeuw kwam daar volgens Walter verandering in. De eenentwintigste eeuw wordt gekenmerkt door een herwaardering van een publieke uitdrukking van emoties en een sociale beleving van rouw. (Lambrecht, 2018, p. 107; zie ook de inleiding van dit nummer). In navolging van Lambrecht bezie ik de belangstelling (van pers én publiek) voor de Eenzame uitvaart tegen deze achtergrond van de herwaardering van de publieke uitdrukking van persoonlijke emoties.

⁸ <<http://www.eenzameuitvaart.nl/tien-jaar-eenzame-uitvaarten/>> [28-2-2020]

Starik was dus wars van de aanwezigheid van de pers bij de begrafenissen, maar hij publiceerde wel drie boeken over ‘De Eenzame uitvaart’ (Starik, 2005, 2011 en (postuum) 2019) en ook Maarten Inghels, de eerste coördinator van de Eenzame uitvaart in Antwerpen dat in 2009 mee ging doen, bracht een boek uit (Inghels, 2013). Daarnaast wordt van de Eenzame uitvaarten in Amsterdam, Leuven en Antwerpen systematisch verslag gedaan op de respectievelijke Nederlandse en Vlaamse websites <http://www.eenzameuitvaart.nl/> en <http://www.eenzameuitvaart.be/>. Daarop wordt het gedicht geplaatst met een kort geanonimiseerd verslag van de coördinator over datgene wat bekend is over de overledene, de omstandigheden van overlijden, de contacten met de ‘dichter van dienst’ en ten slotte een beschrijving van de begrafenis of crematie. In totaal zijn er op beide websites in november 2019 meer dan 450 Eenzame uitvaart-gedichten gepubliceerd.⁹

Na Stariks overlijden in maart 2018 heeft journalist Joris van Casteren de coördinatie van het Amsterdamse project overgenomen. Aanvankelijk nam hij de werkwijze van Starik over, maar sinds oktober 2019 publiceert hij maandelijks een paginagroot verslag van een van de Eenzame uitvaarten in *De Volkskrant*.¹⁰ Daarbij besteedt Van Casteren vooral aandacht aan de achtergronden van de overledene. Het gedicht is daarbij een voetnoot. Deze nieuwe aanpak is van diverse zijden bekritiseerd: sensatiezucht lijkt de boventoon te gaan voeren. Deze publicaties geven de Eenzame uitvaart weliswaar een veel groter podium, maar staan ver van de meer ingetogen opzet van Starik.¹¹

3. EEN SPECIFIEKE VORM VAN ROUWPOËZIE

Hoe ziet dat ‘langzame kunstwerk’, zoals Starik het project noemde, eruit? De dichters schrijven rouwpoëzie en nemen deel aan het ritueel van de uitvaart. In hoeverre komen de gedichten voor de Eenzame uitvaart dan overeen met ‘gewone’ rouwpoëzie? Neerlandicus Bertram Mourits publiceerde in 2006 in

⁹ In november 2019 vermelden de beide websites in totaal 246 Eenzame uitvaarten in Amsterdam, 14 in Utrecht, 44 uit Den Haag, 21 in Rotterdam, 114 in Antwerpen, en 24 in Leuven. De website is niet helemaal geactualiseerd. Ook worden niet in al deze plaatsen nog Eenzame uitvaarten gehouden..

¹⁰ Zie bijvoorbeeld <<https://www.volkskrant.nl/mensen/het-beeldwitte-doodgeboren-meisje-werd-eenzaam-opgebaard-in-een-mandje~bcfb20f10/>> [28-2-2020]

¹¹ <<https://www.parool.nl/columns-opinie/joris-van-casteren-ziet-de-eenzame-uitvaart-als-literair-podium~bb611800/>>[28-2-2020]
Vanaf januari 2020 publiceert *Stoep*, een bijlage van de Daklozenkrant (editie Randstad), driewekelijks een Eenzame Uitvaart-gedicht.

het tijdschrift *Raster* het eerste wetenschappelijke artikel over de poëzie van de Eenzame uitvaart. Hij benoemde daarin een viertal kenmerken van de tot dan toe gepubliceerde Eenzame uitvaart-gedichten. In de eerste plaats stelde hij vast dat de gedichten vrij traditioneel van vorm zijn. Bij het begin van het project had Starik, om de enigszins voor moeilijke poëzie huiverige ambtenaren van de Sociale Dienst van zijn voorstel te overtuigen, gezegd: ‘we gaan voor het sonnet’. Dat is niet helemaal het geval, maar de Eenzame uitvaart-gedichten zijn inderdaad geen abstracte poëzie. Daarnaast vertonen de gedichten volgens Mourits een grote terughoudendheid ten opzichte van de doodsoorzaak of de omstandigheden waarin het lichaam is gevonden. Dat is niet zo verrassend. De gedichten zijn immers bedoeld om met respect stil te staan bij de overledene en dan is al te veel concreetheid niet welkom. De gedichten staan ten derde vooral vol met vragen. Hoe komt het toch dat iemand zo eenzaam achterblijft dat er niemand op de begrafenis komt? Ten slotte stellen de dichters ook vragen over het nut van hun eigen aanwezigheid en over de zin van hun optreden.

Mourits ging niet in op het feit dat de Eenzame uitvaart-gedichten een heel specifieke vorm van rouwpoëzie zijn. Rouwpoëzie is volgens het *Algemeen letterkundig lexicon* gelegenheidspoëzie met betrekking tot dood, rouw en begrafenis. De klassieke funeraire poëzie bevat doorgaans vaste onderdelen: *laus* (lofprijzing), *luctus* (klacht) en *consolatio* (vertroosting). Volgens Gillis Dorleijn komen deze onderdelen ook voor in veel hedendaagse rouwpoëzie en zijn deze drie elementen tevens universele, antropologische categorieën bij rouwbeklag. (Dorleijn, 2018, p. 295). In hoeverre en op welke manier zien we deze structuur uit hedendaagse rouwpoëzie ook in de gedichten van ‘de Eenzame uitvaart’?

LAUS

In de funeraire gedichten die worden geschreven ter nagedachtenis van bekende personen wordt in de lofprijzing stilgestaan bij hun *faits et gestes*. Maar hoe gaat een Eenzame uitvaart hiermee om, aangezien er over de overledene vaak bijna niets bekend is en er ook geen familieband bestaat tussen dichter en overledene? Puur tekstinhoudelijk kun je constateren dat de lofprijzing in deze gedichten ontbreekt: ‘Waarheid, meneer, wat moeten we daarmee. / Te pijnlijk om te willen zien. (...)’ dicht Eva Gerlach (Starik, 2011, p. 13).

Er valt echter iets voor te zeggen om het hele project van ‘de Eenzame uitvaart’ als een *laudatio* op te vatten, niet zozeer voor een specifieke overle-

dene, maar als ode aan de poëzie, die aan de ‘ongezienen’ alsnog aandacht geeft. Het maakt volgens Starik verschil als er een dichter komt, om op het laatst nog iets te zeggen, de overgang tussen leven en dood te bezegelen met ‘een gedicht dat de gebeurtenis boven zichzelf uittilt, dat de dode een ogen-schijnlijke identiteit verleent, glans geeft aan het waardeloze, zelfs schaamte-volle moment, het besef dat er niemand kwam.’ (Starik, 2005, p. 18). Joke van Leeuwen citeert in haar interview met Hester van Hasselt in dit verband de bekende regel van Gerard Reve: ‘In al zijn eenvoud is het toch een waardig moment (...) “Het is gezien, het is niet onopgemerkt gebleven.”’ (Van Has-selt e.a., 2017, p. 70).

Wijlen Eberhart van der Laan was ten tijde van zijn burgemeesterschap van Amsterdam beschermheer van ‘de Eenzame uitvaart’. Hij wees op het groei-ende aantal eenzamen in de samenleving en op het feit dat dit vaak ongezien en onbesproken blijft. De Eenzame uitvaart noemde hij een teken van waar-digheid: ‘Dat wat voor het slordige oog zinloos lijkt, is een uitiem gebaar van beschaving.’ (Van Hasselt e.a., 2017, p. 12)

LUCTUS

Dit ultieme gebaar van beschaving houdt verband met *luctus*, het tweede ele-ment van de rouwpoëzie: de klacht, die we in het geval van ‘de Eenzame uit-vaart’ kunnen opvatten als ‘maatschappelijke (aan)klacht’. Het gaat hier niet zoals bij de ‘gewone’ rouwpoëzie om een uiting van persoonlijk verdriet van de dichter, maar om een aanklacht tegen de omstandigheden waarin de over-ledene heeft geleefd, of waarin deze na zijn dood is aangetroffen. Een voor-beeld daarvan zien we bij de Vlaamse dichter-performer Andy Fierens:

verborgen sterven tussen
het feestgedruis van ’t zuid
in een straat die ruikt naar
helden en naar bier. het kon.

niemand zat te wachten op
een nieuwe godot. politie was
je vriend die je eindelijk vond.
de wereld maalt niet sneller
of trager. (...)

(Inghels, 2013, p. 163)

Bij uitingen van rouw komt volgens Dorleijn heel vaak de gedachte aan twee werelden op, zoals in het *Egidiuslied*: de overledene is in de andere wereld, het ik is nog hier, zonder de overledene (Dorleijn, 2018, p. 294-295). In ‘gewone’ rouwpoëzie veroorzaakt dat ‘voorgoed gescheiden zijn’ verdriet. Bij de Eenzame uitvaart-gedichten is er ook geregeld sprake van ‘twee werelden’, maar functioneert deze troep eerder als een *memento mori* voor de achterblijvers. De gedichten vallen vaak in twee delen uiteen: een deel van het gedicht is gewijd aan de dode of de dood, een ander deel aan de achterblijvers: de dichter, de maatschappij, ‘wij’, de nog levenden. Vaak verschuift in de loop van een gedicht het perspectief van de overledene naar de dichter, of naar het publiek in het algemeen. Een voorbeeld daarvan zien we in het gedicht ‘Luiden de klokken’ van Starik. Daarin wordt de overledene aangesproken, in het ‘gezelschap’ van de personen rond zijn graf:

Daar staan we, op de winterse morgen verzameld
rond de kist van u, meneer Duits, van wie we weten
dat hij leefde, lang leefde, wisten ook voor mij
luiden de klokken straks een laatste keer.

(...)

Terwijl wij u hier naar uw windstille woning dragen,
langs duizend vogels luisterend fluisterend
over de Noorderbegraafplaats,

luiden de klokken op Oost, op West
en op Zuid, luiden de klokken overal
mensen uit. Dag meneer Duits.

(Starik, 2005, p. 166-167)

CONSOLATIO

Ook het derde klassieke element, de *consolatio*, komt in verschillende Eenzame uitvaart-gedichten voor. De troost is hier echter vooral gericht op de overledene, er zijn immers geen nabestaanden bij de uitvaart aanwezig voor wie het gedicht een troost zou kunnen zijn, en de dichter is niet als nabestaande bij de begrafenis betrokken. De troost geldt dus de overledene. In de gedichten wordt de overledene naar een gelukkiger moment vervoerd dan de eenzame dood. Het vervolg van het hiervoor geciteerde gedicht van Fierens is hiervan een voorbeeld:

(...) ga zitten en kijk rond. de kamer
is veranderd in een eindeloos
luilekkerland. vlei je neer, je ligt
nu op een zuiders strand. de
schelpen zingen oude liefdes
in je oor. voel je die gloed?
sluit je ogen. adem zachtjes uit.

(Inghels, 2013, p. 163)

Dichters schenken de overledene vaak als troost een alternatief, verzonnen leven, zoals Starik in 'I.M. Michael', waarin de overledene in elke strofe van het gedicht een geschenk krijgt: een vader, een moeder, een stevige maaltijd, een huis. In de slotstrofes dicht Starik: 'Ik geef je vrij reizen. Ik zal je ont-snappen [...] Ik geef je een eind en het eind komt te vroeg.' (Starik, 2005, p. 213-214. Het gedicht 'J.V.L.' van Joke van Leeuwen over een vereenzaamde oudere die gevonden werd achter gesloten gordijnen schenkt de overledene een 'afterlife' na de dood en besluit met de regels

Waar u nu ook mag zijn waar u niet bent,
we zullen weten dat u heeft geleefd en liefgehad
en dat daar de gordijnen open moeten.

(Inghels, 2013, p. 21)

Maarten Inghels laat de maan een walsje draaien voor de overledene:

Van elke ster kennen we de naam
zoals de maan als laatste man
uw gedaantes onthield.
Ik wil geloven dat hij vannacht
enkel voor u een walsje draait.

(Inghels, 2013, p. 54)

4. ROUWPOËZIE: TROOST DOOR DE VORM

Dorleijn benadrukt vooral de troost die door de vorm van het gedicht wordt bewerkstelligd doordat gebruik wordt gemaakt van de rituele werking van taal, bijvoorbeeld door het gebruik van herhalingen (Dorleijn, 2018, p. 294-295). Volgens Dorleijn (2018, p. 303) is het de vormgeving van rouw en wat

die met zich meesleept waarin de rechtvaardiging en functie van rouwpoëzie gelegen zijn. Het schrijven, lezen en uitspreken van een rouwgedicht heeft een rituele functie. Als de rouw is vormgegeven, draagt dat volgens hem bij aan troost. In het hierboven geciteerde fragment uit een gedicht van Starik 'I.M. Michael' werkt de herhaling van 'ik geef je, ik laat je, ik zal je...' bezwerend en troostend.

Op deze manier functioneert poëzie als een *incantatie*, een spreuk waarmee men op bovennatuurlijke wijze iets kan bewerkstelligen. Soms komt de dode zelfs tot leven in het gedicht. Dat is te zien in het gedicht van Kees 't Hart voor een Haagse Eenzame uitvaart:

Ik stel me stemmen voor uw stem
Uw vader en uw moeder een stad
Een straat een gezicht een ochtendlicht
Heel even bent u daar in dit gedicht

Perzische man uit Bandar Anzali
Havenstad aan de Kaspische Zee

(Den Haag, Eenzame uitvaart nr. 36)

Een zeer veel voorkomende stijlfiguur van de Eenzame uitvaart-poëzie is dat iemand wordt aangesproken in de vorm van een 'je': de zogenaamde 'apostrof', de in poëzie veelvuldig voorkomende taalsituatie. Deze apostrof treffen we in heel veel Eenzame uitvaart-gedichten aan. In het gedicht van Ester Naomi Perquin is de 'je' de overledene:

Ze hebben je gevonden op een zondag toen het waaide,
hoewel je stil lag en onvindbaar was. Ver weg.
Ook op een beeldscherm glip je door de mazen van het net.
Je hebt jezelf sociaal online geplaatst: je naam,
je leeftijd en je stad. (...)

(Rotterdam, Eenzame uitvaart 11)¹²

Vergelijkbaar is de aanspreekvorm in het gedicht van F. Starik:

Meneer,
u schreef op uw kalender
wat de dag u brengen zou: maandag wasdag,

¹² De genummerde geciteerde gedichten zijn met behulp van het nummer en de locatie te vinden op www.eenzameuitvaart.nl.

op woensdag de markt, u heeft in ieder geval
aandachtig geleefd. U ruimde netjes op.

(Amsterdam, Eenzame uitvaart 192)

Het kan ook de aarde zijn zoals in het gedicht van Menno Wigman:

Aarde, wees niet streng
voor deze man die honderd sleutels had,
nu zonder reiskompas een pad aftast
en hier zijn eerste nacht doorbrengt.

(Amsterdam, Eenzame uitvaart 144)

Bram Lambrecht formuleerde in zijn artikel ‘De kunst van het rouwen. Enquist, Knibbe en de waarde van hedendaagse rouwpoëzie’ (Lambrecht, 2018) na analyse van het werk van deze twee dichters kenmerken van autobiografische rouwpoëzie. En hoewel de autobiografische aanleiding en het daarmee samenhangende persoonlijke rouwproces in de Eenzame uitvaart-gedichten natuurlijk ontbreekt, zijn er toch ook verschillende overeenkomsten aan te wijzen tussen beide typen rouwgedichten.

In zowel autobiografische als Eenzame uitvaart-poëzie worden veel existentiële vragen gesteld over de zin van het leven en het waarom van de dood. Omdat er vaak weinig over de overledene bekend is bevatten de gedichten, zoals Mourits (2006) al stelde, inderdaad veel vragen, zoals in het gedicht van Perquin:

Dus is het helder
dat je zocht. Maar wat?
(...) waar had je op gehoopt?

(Rotterdam, Eenzame uitvaart 11)

Enquist en Knibbe gebruiken daarvoor vaak de zogenaamde ellips, de onvolledige zin. Deze vorm symboliseert volgens Lambrecht de onzegbaarheid en onbeantwoordbaarheid van die vragen. Die ellips heb ik in dit corpus alleen gezien bij Joke van Leeuwen (die deze vorm in haar poëzie sowieso heel veel gebruikt) en soms bij Starik. Dit lijkt dus meer een persoonlijk stijlmiddel van bepaalde dichters dan typerend voor rouwpoëzie.

Lambrecht constateert daarnaast dat Knibbe en Enquist in hun rouwpoëzie de eigen ervaring veralgemeniseren door te schrijven over ‘wij’ en ‘men’. Dit

veralgemeniseren zagen we ook bij verschillende Eenzame uitvaartgedichten. Het effect hiervan is inclusiviteit: het geeft de overledene alsnog een plaats.

Lambrecht vond ook veel verwijzingen naar funeraire rituelen, mythes, naar bestaande culturele en religieuze sjablonen, ‘thanatropes’ zoals Watkin (2004) die noemt. Lambrecht laat zien dat dit een vaker voorkomend procedé is in ‘gewone’ rouwpoëzie, waarmee in dat geval de eigen ervaring wordt veralgemeeniseerd (Lambrecht 2018, p. 109). Ook in de Eenzame uitvaart-poëzie komen veel ‘thanatropes’ voor, bijvoorbeeld bij Eva Gerlach:

In dit gedicht had ik u uit ontbinding
willen wekken. Uit uw windsels u
loswikkelen, thuisbrengen, laten lopen
(‘kom uit, meneer van Golden!’), maar ik maak
geen schijn van kans. Alleman mocht van u
verrotten, u inclusief. Onaangeraakt
verhaallos dood in een betonnen pand.

(Starik, 2005, p. 59)

In dit fragment zien we een verwijzing naar het Bijbelverhaal uit Johannes 11:43, waarin Jezus een wonder verricht en met de woorden ‘Lazarus kom uit’ de dode tot leven wekt. Dit citeren en verwijzen komt zeer regelmatig voor. De dichters gebruiken motieven uit de Bijbel, mythologie en andere literatuur, waarmee deze teksten een meer universele reikwijdte krijgen.

Ook in het gedicht van Simon Vinkenoog voor een bolletjesslikker is sprake van intertekstualiteit. Hij roept niet alleen ‘Mama Coca, godin van de Andes’ aan, maar ook Santa Barbara (de naamgeefster van de Amsterdamse begraafplaats waar de uitvaart plaats vond) en sluit af met een verwijzing naar de Latijnse Dodenmis *In paradisum*:

O Mama Coca, O Santa Barbara
ontferm U over Oladeji Akinijemi Unibondo,
heet hem welkom in de oorden van rust, vrede en stilte
waar wij geen weet van hebben – zolang wij nog levende
mensen op zoek naar roes zijn, zuchtig –
laat zijn leven niet voor niets geweest zijn.
O weerloosheid, te wapen!
Mogen de engelen U begeleiden naar het Paradijs.

(Starik, 2005, p. 76)

In het gedicht ‘A.D.S’ van de Antwerpse dichter Andy Fierens spreekt de dichter met de dode af, dat hij een muntstuk zal klaar leggen voor de overtocht:

bij zonsopgang herkent men de contouren
van een gezicht in de Monte Cara. daar zal
ik je groeten, aan de voet een muntstuk laten

voor de overtocht.

(Inghels, 2013, p. 79)

In een gedicht voor R.G. schrijft dezelfde dichter:

Men wist mij weinig te vertellen over jou, ik onthou je
als een Crusoe wiens leven schipbreuk leed en die
aanspoelde in een Antwerpse flat. Je poetsvrouw
heette Vrijdag. Verder kwam er geen kat.

(Inghels, 2013, p. 116)

Een gedicht van Joke van Leeuwen verwijst naar regels uit het beroemde liefdesonnet (*Amoretti* 75) van Edmund Spenser: ‘One day I wrote her name upon the sand, but came the waves and washed it away’:

Zijn namennaam, die langzaam dunne code werd,
zal ik die eens hard roepen op dit gras?

[....]

Of schrijven in het zand, bij eb, met een gejut stuk hout?
(Dan neemt de vloed hem mee, de zee van namen in
waar hoge golven ze dag in dag uit herhalen.)

(Inghels, 2013, p.103)

Voor een Chinese overledene varieert de Nederlandse dichter en vertaler Catharina Blaauwendraad op een tekst van Tê Sjang:

De kar, zegt Tê Sjang,
gaat traag naar de top
en kraakt in haar gang,
maar snel daalt zij af
en vindt licht het graf.

(Starik, 2011, p. 133).

Met deze intertekstuele verwijzingen naar Bijbel, mythologie en wereldliteratuur krijgt het voor één eenzame overledene geschreven gedicht een algemener, de gelegenheid overstijgend karakter.

5. 'EEN ZACHT GEBAAAR'. WAT BEWEEGT DICHTERS OM AAN DIT PROJECT MEE TE DOEN?

Volgens Mourits (2006, p. 117-118) twijfelen de Eenzame uitvaart-dichters ook over het nut van hun eigen aanwezigheid en over de zin van hun optreden. Die observatie wordt in interviews met dichters niet onderschreven. Fotografe Bianca Siermans en journaliste Hester van Hasselt volgen de Eenzame uitvaart al een aantal jaren en hebben er inmiddels drie tentoonstellingen aan gewijd. Voor hun meest recente tentoonstelling (in het Nederlands Uitvaart Museum Tot Zover) en het boek *Hier besta ik. In eenzaamheid gestorven* (2017) interviewden ze twaalf dichters die in de afgelopen jaren meerdere gedichten schreven voor een Eenzame uitvaart. Dichters ervaren hun aanwezigheid en hun gedicht als uiterst relevant. De Nederlandse dichters Anneke Brassinga en Neeltje Maria Min beschrijven hun taak binnen de 'Poule des Doods' (zoals Starik zijn aan de Amsterdamse uitvaarten meewerkende dichters noemde) als 'Opdracht', die je niet kunt weigeren. Daarvoor zetten ze alles aan de kant. (Starik, 2011, p. 119).

Wél wordt in de poëzie soms het onmogelijke van deze Opdracht benoemd, bijvoorbeeld in het hiervoor al geciteerde gedicht schrijft Eva Gerlach voor een dode die pas na anderhalf jaar in zijn woning werd gevonden.

In dit gedicht had ik u uit ontbinding
willen wekken. Uit uw windsels u
loswikkelen, thuisbrengen, laten lopen
(‘kom uit, meneer van Golden!’), maar ik maak
geen schijn van kans. (...)

(Starik, 2005, p. 59)

Deze twijfel aan de mogelijkheden van de poëzie ventileert eerder een taalopvatting, dan twijfel aan het nut van het project als zodanig, gezien de jarenlange trouwe deelname van Gerlach aan de Amsterdamse Eenzame uitvaart (Starik, 2019, p.7). Die taal- en poëzietwijfel brengen Bram Lambrecht ertoe om te stellen dat er in de poëzie voor de Eenzame uitvaart toch nog sporen van modernisme en postmodernisme voorkomen (Lambrecht, 2019, 6). Maar

volgens Menno Wigman is het goede aan de gedichten van de Eenzame uitvaart juist dat ze nooit vrijblijvend zijn. Het maakt van de kunst iets heel prangends, noodzakelijks (Van Hasselt e.a., 2017, p.19). Wim Brands stelde in deze context dat poëzie volstrekt nutteloos is en dat vooral ook moet blijven. Toch wordt iets daarvan opgeheven als je op een Eenzame uitvaart bent: ‘Er gaat toch iets mee. Je doet het voor de overledene. Je vertegenwoordigt de afwezigheid van alles en iedereen.’ (Van Hasselt e.a., 2017, p.117)

Ester Naomi Perquin formuleerde dit gevoel als volgt:

Dichten is normaal gesproken iets wat zich afspeelt tussen mij en het gedicht (...) het is evident dat er bij het schrijven voor de ‘eenzame uitvaart’ een afwezige aanschuift. Dat maakt dat je je tot iets anders moet verhouden dan alleen taal.(...) in de vorm van een afwezigheid is hij dringend aanwezig (...), en dat flakkert nog heel lang op, iedere keer als iemand dat gedicht leest. Schrijven voor de eenzame uitvaart is ‘zichtbaar maken wat ontbreekt’. Niemand had het gemist als je het niet gedaan had. Het gaat om een zacht gebaar. (Van Hasselt e.a., 2017, p. 50-51)

Catharina Blaauwendraad stelt in dit verband dat de mooiste momenten ‘de momenten zijn dat je daar staat en je niet hoeft af te vragen of het zin heeft. Dat je gewoon even voelt dat het ertoe doet wanneer iemand de moeite neemt stil te staan bij een ander.’ (Starik, 2011, p. 118-119).

Enkele dichters benoemen ook expliciet de relatie tussen dichten en de dood: dichters willen iets maken dat hen overleeft. Schrijven kan de tijd stil zetten, in ieder geval tijdelijk. Maar de Nederlandse dichter en literair criticus Maria Barnas zegt ook: ‘Juist als taal je instrument is, is de dood de koningin van wat je niet kunt beschrijven. Dood staat boven alles’. (Van Hasselt e.a., 2017, p. 109)

Naast reflecties op hun metier en over de zin van het schrijven van poëzie voor de Eenzame uitvaart, benadrukken dichters in de interviews ook de maatschappelijke kant van hun deelname. Zij noemen het in de eerste plaats de plicht van de samenleving om waardig en respectvol afscheid te nemen, soms ook uit plaatsvervangende schaamte en schuldgevoel. Volgens Eva Gerlach is: ‘liefdeloosheid (...) de kern van al die uitvaarten. Je kunt dat niet meer goedmaken (...). Daar sta je dan op de begrafenis: te laat. Ik ook: te laat. Als je iets had willen doen, had je eerder moeten zijn. Evengoed – men doet wat men kan, ook als het eigenlijk niet kan, juist dan uit alle macht.’ (Van Hasselt e.a., 2017, p.35).

In overeenstemming met wat Dorleijn (2018, p. 303) en Lambrecht (2018, p. 107) als functie van hedendaagse rouwpoëzie benoemen, zien verschillende dichters hun bijdrage aan de Eenzame uitvaart als een ritueel. Bernard Dewulf meent dat poëzie het dichtst bij een gebed of een psalm komt. Het talige is van belang bij een afscheid, je moet iets uitspreken, net als in een misviering. Goede poëzie heeft volgens hem iets ritueels, iets bezwerends (Van Hasselt e.a., 2017, p. 98-99). Anneke Brassinga stelt: ‘Met een gedicht kun je een uitvaart plegen. Een rouwzang. Ik geloof dat je poëzie daarvoor wel mag gebruiken. Je legt iemand te rusten in die woorden. Je voltrekt een soort ritueel.’ (Van Hasselt e.a., 2017, p. 27)

Eva Gerlach zegt dit ook in haar interview: ‘Ik spreek het gedicht uit (...) voor iemand in de kist die niet luistert. Je doet het voor het ritueel. Je doet het voor de leegte. In het volle besef dat het futiel is, heb ik toch steeds het gevoel dat ik iets zinvol aan het doen ben.’ (Van Hasselt e.a., 2017, p. 35). Volgens Joke van Leeuwen komt dat door de samengebalde vorm van poëzie: door de manier waarop je herinneringen en gevoelens onder woorden brengt, wordt er iets doorgegeven. (Van Hasselt e.a., 2017, p. 68)

6. GELEGENHEIDSPOEÏE IN HET NIEUWE MILLENNIUM

In hoeverre zijn de gedichten voor de Eenzame uitvaart eenmalig gelegenheidswerk? Dichters gaan verschillend om met de poëzie die ze voor de Eenzame uitvaart hebben gemaakt. Menno Wigman droeg bijvoorbeeld ‘Bij de gemeentekist van mevrouw P.’ vaak voor tijdens optredens en nam ook verschillende van zijn Eenzame uitvaart-gedichten op in zijn bundels, net als bijvoorbeeld Joke van Leeuwen, Tsead Bruinja en Rogi Wieg. Anneke Brassinga en Judith Herzberg beschouwen een gedicht voor de Eenzame uitvaart wel zuiver als een gelegenheidswerk, dat ze nooit in een eigen bundel zullen opnemen of nog eens zullen voordragen, ‘het ding bestaat zuiver in het moment’ (Starik, 2011, p. 120). Voor Starik, het ‘publieke gezicht’ van het project, betekende de Eenzame uitvaart een *commitment for life* (Starik 2011, p. 119-120). Hij pleitte ermee voor nuttige kunst, ‘voor poëzie die midden in het leven staat, zelfs al vinden wij dat leven in de dood’ (Starik, 2005, p. 24). Dat vanaf het begin ‘dichters van bewezen kwaliteit’ meewerkten, was belangrijk voor het aanzien van het project (Starik, 2019, p. 8). Dit heeft, net als veel werk van de Dichters des Vaderlands, zeker het aanzien van het genre van de gelegenheidspoëzie verhoogd.

In hun ‘Ter inleiding’ beschrijven de redacteurs van *Dichters van het nieuwe millennium* (Dera e.a., 2016, p. 8-9) wel de publieke oriëntatie van de hedendaagse poëzie, waarmee zij vooral het grotere aandeel van poëzie in de publieke ruimte en het zoeken van een breder publiek voor poëzie bedoelen. De even evidente draai richting de sociale opdracht van poëzie zoals die bijvoorbeeld door *Dichters des Vaderlands* als Nasr en Perquin werd geschreven, en zoals we die bij de *Eenzame uitvaart* hebben gezien, ontbreekt echter in hun beschrijving.

Ook de beschrijving van Dera e.a. van ‘het grote onderwerp van de hedendaagse poëzie’ lijkt te eendimensionaal. Dat onderwerp is volgens Dera e.a. nl. ‘nog steeds het lyrisch subject’. De vraag die alle dichters bezighoudt, is ‘hoe het ik zich al dan niet weet stand te houden in een wereld die voor sommigen te groot en te vol is, en voor anderen te klein(geestig) en te koud’ (Dera, 2016, p. 13). In de poëzie voor de *Eenzame uitvaart* worden deze vragen ook gesteld, maar dan vooral naar aanleiding van het lot van een ‘lyrisch object’, de eenzaam gestorven mens. De poëtica in deze poëzie is dus niet individualistisch ik-gecentreerd, maar relationeel, gericht op een onbekende ander, waarvan namens de gemeenschap afscheid genomen wordt.

Dichters bij de *Eenzame uitvaart* slagen er zo in om hedendaagse gelegeheidspoëzie een nieuwe impuls én een sociale dimensie te geven. Met deze gedichten bereiken ze een breed, divers en zelfs internationaal publiek: zeer beperkt tijdens de gelegenheid zelf, maar veel ruimer door de boekpublicaties van Starik en Inghels, de beide websites, de stukken in de pers en de documentaires op tv, en ook door de optredens van dichters die hun gedichten voor de *Eenzame uitvaart* voordroegen bij andere gelegenheden.¹³

Bibliografie

Algemeen letterkundig lexicon <https://www.dbnl.org/tekst/dela012alge01_01/>

Dera, Jeroen, Posman, Sarah & Van der Starre, Kila (red.) (2016). *Dichters van het nieuwe millennium. Nederlandse en Vlaamse poëzie in de 21^e eeuw*. Nijmegen: Vantilt.

Dorleijn, Gillis (2018). “‘O krancke troost’”. Poëzie en rouw in de Nederlandse letterkunde.’ In: Ramakers, Bart (red.) *Memento Mori. Sterben und Begraben in einem ruralen Grenzgebiet. Sterven en begraven in een rurale grensregio*. Groningen/Wageningen: Nederlands Agronomisch Historisch Instituut, p. 291-309.

¹³ In 2016 verscheen een selectie van Antwerpse en Amsterdamse gedichten in *Das Einsame Begräbnis*, in 2018 kwam er een Engelse editie: *The Lonely Funeral*.

- Inghels, Maarten** (2013). *De eenzame uitvaart. Veertig verhalen en gedichten bij vergeten levens*. Antwerpen, De Bezige Bij.
- Lambrecht, Bram** (2018). 'De kunst van het rouwen. Enquist, Knibbe en de waarde van hedendaagse rouwpoëzie'. In: Duyvendak, Lizet en Jan Oosterholt (red.), *Uit de marge. Kanttekeningen bij de cultuurhistorische canon*. Hilversum: Verloren, p. 105-112.
- Lambrecht, Bram** (2019). 'Een wankel brug tussen leven en dood. De poëzie van 'De eenzame uitvaart''. Presented at the *Bruggen slaan. Comenius regionaal colloquium neerlandicum*, Bratislava, 29 May 2019-01 Jun 2019. ['A reluctant revenge? The poetry of De eenzame uitvaart' in *Dutch Crossing. Journal of Low Countries Studies* (2020)].
- Letterkundig lexicon voor de neerlandistiek*, <https://www.dbnl.org/tekst/bork001lett01_01/>.
- Mareel, Samuel & Van der Starre, Kila** (ed.) (2017). 'Buiten het boek'. *Spiegel der Letteren* 59/2-3: 161-169.
- Mourits, Bertram** (2006). 'Hallo hallo. De poëzie van de Eenzame uitvaart'. *Raster* vol. 115: 116-122.
- Starik, F.** (2005). *De eenzame uitvaart. Hoe dichters eenzame doden op hun laatste tocht vergezellen*. Amsterdam: Nieuw Amsterdam.
- Starik, F.** (2011). *Een steek diep. Schetsen van verloren levens*. Amsterdam: Nieuw Amsterdam.
- Starik, F.** (2019), *Dichter van dienst over De eenzame uitvaart*. Amsterdam: Nieuw Amsterdam.
- Van der Starre, Kila** (2017). *Poëzie in Nederland Een onderzoek naar hoe vaak en op welke manieren volwassenen in Nederland in aanraking komen met poëzie*. Amsterdam: Stichting Lezen.
- Van Hasselt, Hester & Siermans, Bianca** (2017). *Hier besta ik. In eenzaamheid gestorven*. Amsterdam: Querido.
- Vaessens, Thomas** (2006). *Ongelijmd succes. Poëzie in een onpoëtische tijd*. Amsterdam/Nijmegen: Vantilt.
- Vaessens, Thomas** (2009). *De revanche van de roman. Literatuur, autoriteit en engagement*. Nijmegen: Vantilt.
- Walter, Tony** (1994). *The revival of death*. London/New York: Routledge.
- Walter, Tony** (2007). 'Modern Grief, Postmodern Grief'. *International Review of Sociology* 17/1, 167-178.
- Walter, Tony** (2017). *What death means now. Thinking critically about dying and grieving*. Bristol/Chicago: Policy Press.
- Watkin, William** (2004) *On Mourning. Theories of Loss in Modern Literature*. Edinburgh: Edinburgh University Press.

Websites

<https://www.dbnl.org/tekst/bork001lett01_01/>

<https://www.dbnl.org/tekst/dela012alge01_01/>

<<http://www.eenzameuitvaart.nl/>>

<<http://www.eenzameuitvaart.be/>>

<<https://www.ntr.nl/Het-Uur-van-de-Wolf/6/tekst/Poule-des-Doods/174>>

[Documentaire Astrid Bussink 'Poule des Doods'. Productie: Zeppers Film & TV (2012)]

<https://www.poeziecentrum.be/sites/default/files/upload/lijst_stadsdichters_101213.pdf>

<<https://straatpoezie.nl/>>